

KS. ANDRZEJ KŁOCEK, Włocławek – Łowicz

MSZAŁY W KOŚCIOŁACH DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ W POCZĄTKOWYM OKRESIE RECEPCJI REFORMY TRYDENCKIEJ NA PODSTAWIE DOKUMENTÓW POWIZYTACYJNYCH BISKUPA STANISŁAWA KARNKOWSKIEGO

Niedawno ukazało się trzecie typiczne wydanie odnowionego po Soborze Watykańskim II *Mszалу rzymskiego*¹. Księga ta odnosi się do sprawowania tego z sakramentów, który Tradycja każe nazywać sakramentem miłosierdzia, znakiem jedności, węzłem miłości, uczną paschalną, nade wszystko zaś ustanowioną podczas Ostatniej Wieczerzy Eucharystyczną Ofiarą Ciała i Krwi Chrystusa (KL 47). *Mszał* — to z pewnością jedna z najczęściej używanych w liturgii Kościoła rzymskokatolickiego ksiąg. Ze względu na to, iż współcześnie księga ta mieści w sobie warstwę eucharystyczną i normatywną, formą bardziej zbliżoną jest do sakramentarza i niekiedy tak też jest nazywana². Biorąc w ręce to nowe wydanie rzymskiego mszału nie będzie bezzasadne przypomnienie sobie tych ksiąg, które używane były w Kościele wcześniej, jeszcze przed względnym zunifikowaniem rytu Kościoła rzymskiego po Soborze Trydenckim³.

Pierwotną formą mszału, jako zwartej księgi służącej do sprawowania liturgii, był sakramentarz, odnoszący się do czynności sakramentalnych sprawowanych przez głównego celebransa. Po powstaniu ksiąg liturgicznych, przez znaczny okres czasu każdy z posługujących uczestników zgromadzenia liturgicznego posługiwał się własną księgą: np. lektor – lekcjonarzem, diakon – ewangeliarzem, kantorzy – antyfonarzem, itd. Księgą dla celebransa był sakramentarz. Około X w. pojawiają się takie sakramentarze, w których obok tekstów odnoszących się do głównego celebransa pojawiają się też biblijne lektury i teksty śpiewów, a zatem części liturgii wcześniej odnoszące się do posług innych niż przewodniczący. Taka księga była nazywana *Liber missalis*, *Missale plenarium*, *Missale*. Około XIII w. ostatecznie zanika trady-

¹ *Missale romanum ex decreto Sacrosancti Œcumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. Editio typica tertia*, Watykan 2002.

² Tak np. nazywana jest omawiana tutaj księga w: M. WITCZAK, A. NOCENT, D. SARTORE, *L'Ordo Missae di Paolo VI*, w: A. CHUPUNGCO (red.), *Scientia liturgica. Manuale di Liturgia*, t. III: *L'Eucarestia*, Casale Monferrato 1998, s. 144–260.

³ Niniejsze przedstawienie jest skróconą i poprawioną redakcją artykułu: A. KŁOCEK, *Proweniencja mszałów używanych w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej w świetle dokumentów powizytacyjnych 1576–1578*, publikowanego w „*Studia Loviciensia*” 4 (2002).

cyjna forma sakramentarza. Powodem, dla którego doszło do zaniku formy sakramentarza i do rozpowszechnienia się formy mszału, była taka ewolucja obrzędowości, w której stopniowo zanika świadomość wspólnotowego charakteru Eucharystii sprawowanej pod przewodnictwem biskupa bądź prezbitera z aktywnym udziałem laikatu, Eucharystii, w której uwidacznia się bogactwo posług i charyzmatów członków Kościoła. W to miejsce rozpowszechnia się zwyczaj tzw. „mszy prywatnych”, w których celebrans sam wypowiada teksty wcześniej przewidywane dla innych posługujących, jak kantorów, lektorów, diakonów⁴.

Podstawowym źródłem tekstów euchologijnych dla pierwotnego mszału był, jak się uznaje, sakramentarz gregoriańsko-hadriański, wzbogacony suplementami głównie frankońskimi. Te różnorodne dodatki sprawiały, że poszczególne Kościoły lokalne średniowiecza, w tym także w Polsce⁵, miały swoje własne wersje mszału, odznaczające się pewnymi dającymi się zauważyć odrębnościami (zwłaszcza charakterystyczne dla poszczególnych Kościołów lokalnych były części mszału odnoszące się do *sanctorale*⁶).

W końcu XIII w. za sprawą zakonników franciszkańskich rozpowszechnił się w Europie mszał używany w Kurii Rzymskiej, tzw. *Missale secundum consuetudinem curiae*. Początkowo przepisywany, jako *editio princeps* wydany został drukiem w 1474 r.⁷ Względna popularność *Missale secundum consuetudinem curiae* nie oznaczała jednak, że był on księgą obowiązującą.

Ojcowie Soboru Trydenckiego, podejmując się zadania usunięcia licznych nadużyć, jakie zauważane były w sprawowaniu obrzędów, zdecydowali również o reformie ksiąg liturgicznych. Zwyczaje obserwowane w poszczególnych diecezjach różniły się w wielu punktach od rubryk księgi rzymskiej, zgłaszane były zastrzeżenia odnośnie czystości rytu ksiąg nierzymskich. Jednak odpowiednia komisja soborowa powołana w 1562 r., a więc niedługo przed zakończeniem obrad Soboru Trydenckiego, nie zakończyła pracy zadowalającym konsensusem wokół zagadnienia, czy podejmowana reforma powinna dążyć do ujednoczenia obrzędów w całym Kościele zachodnim, czy też powinno się respektować odrębności zwyczajów lokalnych. Ostatecznie rozstrzygnięcie tego problemu pozostawiono papieżowi. Pius V dnia 14 lipca 1570 r. opublikował bullę *Quam primum* wraz z potrydenckim *Missale romanum*. Był on nieco tylko zmienioną i poprawioną wersją *Missale secundum consuetudinem curiae*. Problem nierozstrzygnięty przez komisję Soboru Tydenckie-

⁴ A. NOCENT, *Storia dei libri liturgici romani*, w: S. MARSILI (red.), *Anàmnesis, introduzione storico-teologica alla Liturgia*, t. II: *La liturgia, panorama storico generale*, Genova 1996, s. 168–169.

⁵ Szerzej zob. J.W. BOGUNIOWSKI, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001.

⁶ Zob. np. wnioski odnoszące się do proveniencji ksiąg zamieszczone w: W. DANIELSKI, *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1967 (mps – BKUL); TENZE, *Przedtrydenckie księgi liturgiczne pochodzenia czeskiego w bibliotekach polskich*, RTK 23 (1976), z. 4, s. 85–93.

⁷ NOCENT, *art. cyt.*, s. 168–169.

go został przez papieża rozwiązany w taki sposób, że przepisy zamieszczone w nowo wydanej księdze miały znieść wszystkie odmienne zwyczaje, które nie mogły udowodnić przynajmniej dwustuletniego okresu praktykowania. Księga — wraz z przyjmowaniem przez kolejne Kościoły lokalne uchwał soborowych — zastępowała dotychczas używane. W Kościele rzymskokatolickim obowiązująca była aż do wydania mszału po Soborze Watykańskim II⁸.

W niniejszym artykule przedstawione jest zagadnienie, jakimi mszałami posługiwano się w diecezji kujawsko-pomorskiej w początkowym okresie wprowadzania reformy trydenckiej, w czasie, gdy biskupem wrocławskim był późniejszy prymas, biskup Stanisław Karnkowski (1567–1581)⁹. Wobec szczupłości zasobów bibliotecznych dotyczących ksiąg przedtrydenckich¹⁰, podstawowym źródłem pozwalającym w jakimś stopniu ukazać proveniencję używanych w kościołach diecezji ksiąg liturgicznych w czasie zastępowania rytu staropolskiego¹¹ rytym rzymskim są dokumenty powizytacyjne¹². Dla okresu, gdy biskupem wrocławskim był Stanisław

⁸ Tamże, s. 178–179.

⁹ Szerzej o biskupie Stanisławie Karnkowskim zob. A. BRUŹDZIŃSKI, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Kraków 1990 (mps – Biblioteka WSD we Wrocławku); zob. też: K. ŚMIGIEL, *Karnkowski Stanisław*, EK 8, Lublin 2000, kol. 855–857 wraz z bibliografią, oraz: X.S.Ch. [S. CHODYŃSKI], *Karnkowski Stanisław*, w: *Encyklopedia Kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współpracownictwie kilkunastu duchownych i świeckich osób wydana przez x. Michała Nowodworskiego* (dalej = Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego), t. X, Warszawa 1877, s. 54–68.

¹⁰ Odnośnie stanu zasobów bibliotecznych odnośnie ksiąg liturgicznych przedtrydenckich zob. np. M. RECHOWICZ, W. DANIELSKI, *Manuscrits liturgiques en Pologne avant le Concile de Trente. Essai d'interprétation chronologique et géographique*, w: *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae. V Colloque de Varsovie 27–29 Octobre 1971 sur la cartographie et l'histoire socio-religieuse de l'Europe jusqu'à la fin du XVII siècle*, Louvain 1974, s. 297–304.

¹¹ Posługując się terminem „ryt staropolski”, jak czyni to np. J. GRĘZLIKOWSKI, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej w świetle ustawodawstwa synodalnego*, Wrocław 2000, s. 136, powołując się na: J. TAZBIR, *Historia Kościoła katolickiego w Polsce (1460–1795)*, Warszawa 1966, warto mieć na uwadze opinię zapisaną m.in. w: P. SZCZANIECKI, *Służba Boża w dawnej Polsce. Studia o Mszy świętej*, Poznań 1962, s. 6, iż „(...) Polska nie jest ojczyzną rytów. Ich dzieje cofają się zawsze gdzieś w oddali wieków poza granice kraju (...)” O tym, iż w okresie potrydenckim jednak zauważalna była świadomość wprowadzanej nowości rytu świadczyć może jedno ze sformułowań wizytatora kościoła w Nieszawie w 1584 r., który zauważył, iż (...) *Caeremoniae in Missa more antiquo* [podkr. A.K.] *observantur* (...); za: *Visitatio ecclesiae parochialis niessowiensis... anno 1584 die 14 aprilis*. Archiwum Diecezji Wrocławskiej, dział: Archiwum Biskupów Kujawsko-Pomorskich, *Visitatio dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, sygn. akt: ABKP. Wiz. 5 (69), k. 107–107v, druk w: *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis* (dalej = MHDW), t. XIX, Wrocław 1900, s. 83; zob. też: A.J. NOWOWIEJSKI, *Msza święta*, Płock 1993, s. 224–263.

¹² O zawartości archiwów odnoszących się do omawianego okresu zob. W. KUJAWSKI, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku*, cz. 1: *Wizytacje XVI i XVII wieku*, ABMK 68 (1977), s. 27–161; zob. też: S. LIBROWSKI, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. I: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, ABMK 8 (1964), s. 5–186; TENŻE, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 2: *Wizytacje w latach 1123–1421*, ABMK 10 (1965), s. 33–206.

Karnkowski, archiwalia znajdujące się w Archiwum Diecezji Włocławskiej obejmują kilkanaście pozycji dotyczących wizytacji odbytych, bądź przez samego biskupa, bądź przez jego delegata, w latach 1576–1578¹³. Są to następujące dokumenty:

- a) alfabetyczny wykaz wizytowanych parafii¹⁴;
- b) wstęp do wizytacji z danymi odnoszącymi się do diecezji włocławskiej i kolegiaty kruszwickiej¹⁵;
- c) katalog kościołów diecezji włocławskiej¹⁶;
- d) opis stanu kościołów diecezji włocławskiej z 1577 r.¹⁷;
- e) pytania, które podczas wizytacji stawiane były biskupowi, proboszczom oraz podczas wizytacji katedry¹⁸;
- f) sprawozdanie z wizytacji katedry włocławskiej z 1577 r.¹⁹;
- g) pytania przy wizytacji katedry²⁰;
- h) opis uposażenia prebend w kolegiacie kruszwickiej²¹;
- i) lista prałatów i kanoników obecnych przy wizytacji katedry włocławskiej²²;
- j) egzamin świadków odnośnie kleru katedralnego²³;
- k) sprawozdanie z wizytacji kościołów diecezji z 1577 r.²⁴;
- l) opis stanu kościołów w dekanacie bydgoskim i świeckim z 1577 r.²⁵;

¹³ ABKP. Wiz. 3 (24), k. 2–140v. Jak zaznaczono poniżej, dokumenty (z niewielkimi wyjątkami) zostały odczytane i opublikowane w MHDW przez ks. S. Chodyńskiego. Streszczenie zawartości księgi, zob. KUJAWSKI, *art. cyt.*, s. 27–59.

¹⁴ Wykaz znajduje się w: ABKP. Wiz. 3 (24), dwie pierwsze karty nieliczbowane.

¹⁵ *De Wladislaviensi Cathedrali Ecclesia et sua Collegiata Crusviciensi*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 2–3, druk w: MHDW 16, Włocławek 1898, s. 5–6.

¹⁶ *Catalogus Ecclesiarum*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 3v.–4, druk w: MHDW 1, Włocławek 1881, s. 7–8.

¹⁷ *Specificatio Ecclesiarum in Episcopatu Wladislaviensi (et Pomeraniae)*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 5–11, druk w: MHDW 1, Włocławek 1881, s. 8–19.

¹⁸ *Quaestiones pro Visitatione*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 12–13, druk w: MHDW 16, Włocławek 1898, s. 6–7.

¹⁹ *Ecclesiae Cathedralis Wladislaviensis Visitatio*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 14–31, druk w: MHDW 16, Włocławek 1898, s. 7–33.

²⁰ Jest to powtórzenie wcześniejszych pytań, stąd nie zostało uwzględnione w MHDW; zob. ABKP. Wiz. 3 (24), k. 31–31v.

²¹ *Proventus Ecclesiae Collegiatae Crusvicensis*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 32–34v, druk w: MHDW 16, Włocławek 1898, s. 33–38.

²² ABKP. Wiz. 3 (24), k. 35.

²³ *Examen testium de conversatione Cleri Ecclesiae Wladislaviensis*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 35v.–37, druk w: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 22–25.

²⁴ *Visitatio Ecclesiarum in Archidiaconatu Dioecesis Wladislaviensis consistentium per Rdm in Christo Patrem et Dominum Dnum Stanislaw Karnkowski, Die et Apost. Sedis Gratia Episcopum Wladislaviensem et Pomeraniae, adhibito publico Notario nobili Petro Goiski, sub Anno Dni 1577 in principio mensis Septembris incoepa*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 38–106v, druk w: MHDW 17, Włocławek 1899, s. 45–135.

²⁵ *Revisio ecclesiarum parochialium in duobus Decanatibus Ruralibus, scilicet Bidgostiensi et Suecensi Dioecesis Wladislaviensis, per Ven. Dnum Joannem Fabium Officiale et Parrecum Bidgostiensem, ex mandato Suae Reverendissimae Paternitatis peracta anno Dni 1577 nonis Octobris*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 106–114v, druk w: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 28–40.

- m) sprawozdanie z wizytacji kościołów diecezji wrocławskiej z 1578 r.²⁶;
 n) wezwanie biskupa do beneficjentów odnoszące się do pamiętania o obowiązku rezydencji²⁷.

Wskazania odnoszące się do proveniencji używanych w kościołach diecezji mszałów są przedstawione w tabeli 1.

Tab. 1. Proveniencja mszałów w kościołach diecezji wrocławskiej według dokumentów powizytacyjnych z lat 1576–1578 (skrót: G = *Missale Gnesnense*, C = *Missale Cracoviense*, Wl = *Missale Wladislaviense*, Po = *Missale Posnaniense*, Mo = *Missale in inclita civitate Moguntina [...] impressum*, B.p. = mszały bez wskazanej proveniencji, B.i. = brak informacji o mszałach)²⁸.

	Liczba wizytowanych kościołów	G	C	Wl	Po	Mo	B.p.	B.i.
Σ	131	17	14	2	4	1	16	89
% ²⁹	100	13	11	2	3	1	12	68

Źródło: Badania własne

Niestety, zdecydowanie najczęściej w dokumentach wizytacyjnych nie znajdujemy żadnej wzmianki o mszale, niewątpliwie przecież znajdującym się w kościele: w opisie 89 (czyli 68%) wizytowanych świątyń brak jakiegokolwiek wzmianki o tej księdze. Dodatkowo, w dalszych szesnastu kościołach (czyli w 12% wszystkich wzmiankowanych) zamieszczono uwagę o fakcie posiadania mszału bez wskazania jego proveniencji. Niekiedy — obok lub zamiast określenia proveniencji — pojawia się w opisie krótka charakterystyka stanu księgi (*bonum*, *laceratum*) lub materiału, z którego była sporządzona (*papireum*, *pergamineum*). Jako że posiadamy dane odnoszące się jedynie do około 21% wizytowanych kościołów, przedstawiane tutaj rezultaty nie mogą rościć sobie pretensji do odznaczania się przymiotem reprezentatywności. Z pewnością rzeczywisty obraz sytuacji różnił się w jakiś sposób od ukazanego w niniejszej tabeli, na pewno w diecezji kujawsko-pomorskiej posługiwano się również innymi, nie wskazanymi tutaj edycjami mszałów. Niemniej, na podstawie posiadanych danych pokusić się można o postawienie pewnych hipotez odnoszących się do tego, jakiej proveniencji mszały mogły być w kościołach diecezji wykorzystywane najczęściej.

Jeśli chodzi o pochodzenie tych mszałów, o których znajdujemy wzmianki w omawianym źródle, najczęściej, bo w 17 świątyniach (13% wszystkich wymie-

²⁶ *Visitatio Ecclesiarum dioecesis wladislaviensis per Rev. D. Mathiam Karski decanum crucivi-ciensem et canonicum wladislaviensem de mandato R-mi Stanislai Karnkowski Ep. Wl. facta anno 1578, diebus mensis Aprilis*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 115–140, druk w: MHDW 17, Włocławek 1899, s. 5–44.

²⁷ ABKP. Wiz. 3 (24), k. 140–140v, druk w: MHDW 17, Włocławek 1899, s. 44–45.

²⁸ Dokładny wykaz wizytowanych świątyń wraz z opisem zawartości dokumentów powizytacyjnych odnośnie proveniencji znajdujących się w odwiedzanym kościołach mszałów, zob. KŁOCEK, *art. cyt.*

²⁹ Dane procentowe zaokrąglano do liczb całkowitych.

nianych w źródłach) pojawia się *Missale Gnesnense*. Oczywiście, brak jakichkolwiek dokładniejszych danych (np. miejsca i roku wydania) pozwalających na pewny opis bibliograficzny posiadanej w kościele edycji, stąd nie można stwierdzić, który z mszałów archidiecezji gnieźnieńskich jest w danym momencie wymieniany. Brak nawet oznaczenia, czy chodzi o druk, czy o rękopis³⁰. Wyszukać jednak można przypuszczenie, iż mszały o tej proveniencji mogły być faktycznie najczęściej używane w kościołach diecezji włocławskiej — sufragalnej archidiecezji gnieźnieńskiej. Można jeszcze zauważyć, iż w niektórych kościołach wymienianych jest dwa lub więcej mszałów; warto zwrócić uwagę na wzmiankę towarzyszącą opisowi kościoła w Raciążku, gdzie jeden z mszałów gnieźnieńskich wyraźnie wskazany jest jako „nowy”, inny jako „stary”³¹.

Nieco rzadziej, bo w 14 kościołach (11% wszystkich) wzmiankowana jest księga nazywana *Missale Cracoviense*. Również i w tym przypadku brak dokładniejszych informacji odnośnie miejsca i roku wydania księgi, jak też dokładniejszego określenia, czy chodzi o manuskrypt, czy też o egzemplarz drukowany. Wziąwszy pod uwagę częstotliwość wydań mszału krakowskiego, nie dziwi, iż być mógł relatywnie dość popularny również w kościołach diecezji włocławskiej³².

Rzadziej pojawiają się wzmianki o mszałach określanych jako *Posnaniense* i *Wladislaviense*. Pierwszy wskazany jest w czterech (około 3%), drugi zaledwie w dwóch kościołach (około 2%). Oczywiście, poza tą krótką charakterystyką pro-

³⁰ X.S.Ch. [S. CHODYŃSKI] (*Mszały dla diecezji polskich*, w: Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego, t. XV, Warszawa 1883, s. 246–270) wymienia następujące wydania mszałów archidiecezji gnieźnieńskiej sprzed 1576 r.: ¹⁾ Mainz (Moguncja) — druk u: P. Schöffler [też: Schoiffer, Schoyffer lub Scheffer], 1492; ²⁾ Kraków — J. Haller, 1506; ³⁾ Kraków — J. Haller, 1514, ⁴⁾ Kraków — J. Haller, 1515; ⁵⁾ Mainz — F. Behem [też: Bohem], 1555. K. ESTREICHER, *Bibliografia polska*, t. XXII, *Stulecie XV–XVIII w układzie abecadlowym*, Kraków 1908, reprint Warszawa 1977, s. 426–435 wymienia jeszcze wydanie mszału gnieźnieńskiego z 1494/1495 r., zaś O.T.L. PIETRAS, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku (III)*. ABMK 41 (1980), s. 224 [92] wymienia jeszcze: Kraków — J. Haller, 1523.

³¹ (...) *Missale novum Gnesnense et aliud vetustius (...)*; za: *Visitatio Ecclesiarum in Archidiaconatu Dioecesis Wladislaviensis consistentium*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 74–74v, druk w: MHDW 17, Włocławek 1899, s. 94–95.

³² X.S.Ch. [S. CHODYŃSKI] (*Mszały dla diecezji polskich*, s. 253–266) wymienia następujące edycje mszałów diecezji krakowskiej sprzed roku 1576: ¹⁾ bmw., ok. 1477; ²⁾ Mainz — P. Schöffler, 1484; ³⁾ Mainz — P. Schöffler, 1487; ⁴⁾ Mainz — P. Schöffler, 1492; ⁵⁾ bmw. J. Haller, 1494–1495; ⁶⁾ Kraków, J. Haller, 1495; ⁷⁾ bmw., ok. 1500; ⁸⁾ Kraków — J. Haller, 1503; ⁹⁾ Kraków — J. Haller, 1505; ¹⁰⁾ Kraków — J. Haller, 1507; ¹¹⁾ Kraków — J. Haller, 1509; ¹²⁾ Strasburg (Argentinae) — J. Knoblauch, 1510; ¹³⁾ Kraków — J. Haller, 1515/1516; ¹⁴⁾ Kraków — J. Haller, 1525; ¹⁵⁾ Wenecja — P. Lichtenstein, 1532; ¹⁶⁾ Kraków — M. Scharffenberg, 1545; ¹⁷⁾ Kraków — H. Wiator, 1545; ¹⁸⁾ bmw., 1556. ESTREICHER (*dz. cyt.*, s. 426–432) wymienia jeszcze: ¹⁾ Strasburg (Argentina), 1491; ²⁾ bmw., 1502; ³⁾ Kraków — M. Scharffenberg, 1517; ⁴⁾ Kraków — J. Haller, 1524; ⁵⁾ bmw., 1556. PIETRAS (*dz. cyt.*, s. 234[102]–235[103]) dodaje wydania mszału krakowskiego w Norymberdze u G. Stuchsa w latach 1494, 1495 i 1502. Tamże (s. 239 [107]) znajduje się jeszcze wzmianka o *Missale cracoviense* wydanym w Wenecji u P. Lichtenstein et haeredes w 1532 r.

weniencji mszału, również i tutaj brak dokładniejszych informacji bibliograficznych odnoszących się do opisywanej księgi³³.

Jedynie jeden opis mszału podaje dokładniejsze dane dotyczące miejsca i roku wydania. Księga ta znajdowała się w kościele pod wezwaniem Św. Anny w wiosce Ostrów niedaleko Kościelca. Wizytator zanotował tam obecność egzemplarza mszału wydanego w 1483 r. w Mainz (Moguncji) i zasugerował przeniesienie go do kościoła katedralnego³⁴. Jakkolwiek brakuje w źródle określenia tytułu księgi, chodzi tu najprawdopodobniej o wydany dnia 24 lipca 1483 r. przez P. Schöffera egzemplarz *Missale Wratislaviense*³⁵.

Ponieważ biskup Stanisław Karnkowski był gorliwym promotorem reformy Soboru Trydenckiego, warto nieco więcej czasu poświęcić zagadnieniu ewentualnej obecności w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej potrydenckiego *Mszału rzymskiego*. Okazuje się, że w czasie odbywania wizytacji za biskupa Stanisława Karnkowskiego — co miało miejsce około sześć do ośmiu lat po wydaniu potrydenckiego *Mszału rzymskiego* — dokumenty nie notują żadnego kościoła, w którym by tym mszałem się posługiwano. Ewentualne pojawienie się w diecezji wrocławskiej ksiąg potrydenckich nie było bowiem wówczas jeszcze zależne od formułowanych w dokumentach synodalnych zaleceń lokalnego kościelnego prawodawcy, raczej musiało być związane z realizacją indywidualnych dążeń poszczególnych osób zainspirowa-

³³ X.S.Ch. [S. CHODYŃSKI] (*Mszały dla diecezji polskich*, s. 266–267) wymienia następujące wydania mszału poznańskiego sprzed 1576 r.: ¹⁾ Strassburg (Argentorati), 1491; ²⁾ Kraków — J. Haller, 1524. ESTREICHER (*dz. cyt.*, s. 433) wymienia jeszcze wydanie: Poznań — Piotr, 1505. PIETRAS (*dz. cyt.*, s. 232[100]) wymienia wydanie mszału poznańskiego w Lipsku u M. Lottera w 1505 r. *Tamże* (s. 238 [106]) wymieniony jest *Missale posnaniense* wydany w Strassburgu w 1481 r. Jeśli chodzi o *Missale Wladislaviense*, X.S.Ch. [S. CHODYŃSKI] (*Mszały dla diecezji polskich*, s. 266) wątpi w jego autentyczność. *Missale Wladislaviensis dioecesis* klasyfikowany jest przez PIETRAS (*dz. cyt.*, s. 224 [92]) jako wariant *Missale Cracoviensis dioecesis* wydanego w Krakowie w 1515–1516 r. przez J. Hallera. Prawdopodobnie o tej właśnie edycji mszału wrocławskiego wspominają dokumenty synodu diecezjalnego z 1516 r.: (...) *Item, ut Breviarium Wladislaviense et Missalia Wladislaviensia infra unum annum habeant (...)*; za: *In synodo dioecesis Gedanii A.D. 1516 ultima Oct. celebrata. Mandatum sive decretum Rmi Dni Matthiae Drzewicki Episcopi, contra Presbyteros intra et extra muros Gedanenses immorantes, synodalliter factum*, w: *Statuta synodalia dioecesis wladislaviensis et pomeraniae collegit et eddit Zeno Chodyński*, Warszawa 1890, s. 34.

³⁴ (...) *Missale ex pargameno candido ecclesia haec habet, totum enim in maiore fractura anno domini 1483 in inclita civitate Moguntina artis (ut ibidem adsertum est) impressoriae inventrice atque climatricae impressum, cuius littera est clara, hic ex antiquo prevenit ad hanc parochialem, quod se ante 40 annos modernus plebanus in hac parochiali comperisse testatur. Consultum videtur, ut recipiatur ad Cathedralem, quae ab inferioribus semper et venerari et ornari debet ecclesiis, et in eius locum detur simplex liber Missalis: nam successu temporis facile potest in hac perire villa, vel morte plebani senis secuta (...)*; za: *Visitatio Ecclesiarum in Archidiaconatu Dioecesis Wladislaviensis consistentium*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 93–93v, druk w: MHDW 17, Włocławek 1899, s. 123–124.

³⁵ Zob. PIETRAS, *dz. cyt.*, s. 234[102]; zob też: A. KAWECKA-GRYCZOWA (red.), M. BOKONOS, E. SZANDROWSKA (opr.), *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, t. II, Wrocław 1970, s. 636 (IP II 3786).

nych reformą trydencką, odpowiedzialnych za kształt liturgii w danym kościele. Jeśli taki fakt ewentualnie miał miejsce, był czymś wyjątkowym i nie zostawił śladów w zachowanych współcześnie źródłach. Sądzić by należało, że wizytatorzy raczej by zaznaczyli w swych sprawozdaniach fakt posługiwania się nowo wydanym *Mszalem*. Nie wydaje się jednak całkowicie nieprawdopodobne, by mszał potrydencki mógł być w już w owym okresie używany w katedrze wrocławskiej. Pewne aluzje odnaleźć możemy w protokole wizytacyjnym katedry z 1584 r., późniejszym niż omawiane tutaj. Autor wymienia m.in. dwa *Mszaly rzymskie*: jeden darowany przez biskupa Karnkowskiego, drugi — przez kanonika Witowskiego³⁶. Zdaje się, że chodzi tu właśnie o księgę potrydencką. Pewną aluzją wskazującą na ówczesne dążenie do wprowadzenia w życie wskazań liturgicznej odnowy potrydenckiej może też być zeznanie jednego ze świadków, wymienionego jako *honorabilis Franciscus a Pczonów vicecustos et vicarius perpetuus ecclesiae (...) Wladislaviensis*. Charakteryzując posługę biskupa Karnkowskiego, zaznaczył on, że porządek sprawowania liturgii godzin i Mszy świętej odbywa się według dekretów Soboru Trydenckiego³⁷. Trudno jednak te aluzje uznać za całkowicie przekonujące do pewnego suponowania możliwości posługiwania się w kościele katedralnym już w latach 1576–1578 potrydenckim mszałem rzymskim.

Jakkolwiek źródła do poznania proveniencji mszałów, którymi posługiwano się w świątyniach diecezji wrocławskiej w okresie, gdy jej biskupem był Stanisław Karnkowski, są niekompletne i niedokładne, należałoby raczej wykluczyć, iż w siedmiolecu, jakie upłynęło od daty opublikowania księgi potrydenckiej, posługiwano się w jakimkolwiek kościele diecezji (być może z wyjątkiem katedry) egzemplarzem wydanego w 1570 r. *Mszalu rzymskiego*. Znaczące jest też i to, że w analizowanych dokumentach brak wzmianki o jakimkolwiek mszale o rzymskiej proveniencji. Trudno na podstawie zachowanych danych o pewne uogólnienia, niemniej teza o „popularności *Missalis secundum consuetudinem et usum usum Romanae Curiae*”, który „przyjął się w całej Europie”³⁸ wydaje się przesadzona przynajmniej w odniesieniu do diecezji kujawsko-pomorskiej. Zachowane dane świadczą, iż na pewno w tamtym czasie nie było w diecezji wrocławskiej jednorodności odnośnie używanych ksiąg: różne kościoły posługiwały się różnymi edycjami o różnej proveniencji. Na pewno

³⁶ (...) *Missale Romanum, a Dno Stanislao Karnkowski Ep. Wl. datum. Missale Romanum a Dno Witowski Can. Wladisl. datum (...)*; za: *Visitatio archidiaconatum Wladislaviensis, Crusviciensis et Pomeraniae anno Domini 1582–1583*, ABKP. Wiz. 5 (69), k. 87–103, druk w: MHDW 18, Wrocław 1899, s. 58.

³⁷ *Horas etiam canonicas secundum oecumenicum Tridentinum decretum, quottidie Deo pensum reddendo, recitat, ac sanctam Missam non semel sed aliquoties, tum legi tum decantari audit, nam in templo suo cathedralico fere per omnia official divina, preces, meditationesque pias absolvit*; cyt za: *Visitatio Ecclesiae Cathedralis Wladislaviensis anno 1577 peracta*, ABKP. Wiz. 3 (24), k. 14–31, druk w: MHDW 16, Wrocław 1898, s. 11.

³⁸ Zob. np. NOCENT, *art. cyt.*, s. 177–178; BOGUNIOWSKI, *dz. cyt.*, s. 194.

używane powszechnie były tradycyjne mszały gnieźnieńskie, krakowskie, poznańskie, wrocławskie i inne. Wziąwszy wreszcie pod uwagę, iż przez około 150 lat (1308–1466) pomorska część diecezji była pod panowaniem Zakonu Niemieckiego, co wpłynęło znacząco na jej odrębność³⁹, prawdopodobnie nadal silne mogło być oddziaływanie ksiąg liturgicznych pochodzenia zakonnego — o czym jednak cytowane tutaj źródła nie wspominają. Z całą pewnością należy założyć, że ukazany powyżej obraz odnoszący się do proveniencji mszałów używanych w XVI w. w diecezji wrocławskiej zostałyby bardzo wzbogacone analizą protokołów wizytacyjnych zachowanych po kolejnym wielkim biskupie Kościoła wrocławskiego, drugim, obok Stanisława Karnkowskiego, potrydenckim reformatorze życia religijnego diecezji — biskupie Hieronimie Rozrażewskim.

³⁹ Przykładami wzmiankowanych długo trwających odrębności mogą być takie fakty, że dla pomorskiej części diecezji zwoływano osobne synody, wydawano osobne schematyzmy i rubrycele; za: LIBROWSKI, *Wizytacje diecezji wrocławskiej (...) Wstęp ogólny do wizytacji*, ABMK 8 (1964), s. 27–28.